

VII национална научна конференция
„Поломието – находки, събития и личности“
26-27 април 2012 г.
Исторически музей, Попово

ПРОГРАМА
26 април (четвъртък) 2012

9.00-9.30 ч. Посрещане и регистрация на участниците в конференцията
9.30-9.45 ч. Откриване – Приветствие от община Попово
9.45-10.00 ч. **Пламен Събев – ИМ – Попово**
Дейността на Археологическото дружество в Попово и създаването на музея
10.00-10.15 **гл. ас. д-р Ани Златева - ИИИ при БАН**
Попово - град от 100 обекта на италианския журналист Жорж Нурижан

СЕКЦИЯ „АРХЕОЛОГИЯ И СТАРА ИСТОРИЯ“

Председател: доц. д-р. Сергей Торбатов
Секретар: Никола Русев

10.15-10.30 **Стела Славчева – РИМ – Шумен**
Дневниците на Анастас Чилингиров за разкопките при с.Султан, Поповско
10.30-10.45 **Петър Лещаков – НАИМ - София**
Археологически обекти по трасето на газопровода „Набуко” в община Попово
10.45-11.00 **Стамен Станев – ИМ – Попово**
Раннонеолитно селище, открито по време на теренното проучване по трасето на газопровода „Набуко” в землището на с.Светлен, община Попово
11.00-11.15 **Димитър Чернаков – РИМ-Русе**
Глинена антропоморфна фигурка от късножелязната епоха от землището на с. Светлен
11.15-11.30 **проф. д-р Валерия Фол - УНИБИТ**
Светлината и тъмнината в посветителната обредност на траките
11.30-11.45 **доц. д-р Тотко Стоянов – СУ „Св. Климент Охридски”**
Центрове на торевтиката и ювелирството в Североизточна Тракия през Класическата и Елинистическата епоха
11.45-12.00 **Юлий Стоянов**
„Келтска" статуетка от Садина, проблеми и възможности на интерпретацията
12.00-12.15 **гл. ас. д-р Даниела Стоянова – СУ „Св. Климент Охридски”**
Каменната врата от гробницата с полуцилиндричен свод от гр. Борово
12.15-12.30 **Калин Маджаров – СУ „Св. Климент Охридски”**
Надгробни могили при с. Брестовица, Русенско
12.30-12.45 **Калин Радославов**

Оловни монети от фонда на Исторически музей – Попово

ДИСКУСИЯ

13.00-14.00

ОБЯД

14.00-14.15

гл. ас. д-р Здравко Димитров – НАИМ - София

Йонийският ред от римската вила при язовир Бели Лом

14.15-14.30

Върбин Върбанов – РИМ-Русе, Никола Русев – ИМ-

Попово

Непубликувани находки от територията на римския викус край с. Горско Абланово

14.30-14.45

Върбин Върбанов– РИМ-Русе, Никола Русев– ИМ-

Попово

Римски монети от с. Марчино

14.45-15.00

Невян Митев – ИМ-Провадия

Колективна монетна находка от „Голямото кале“ при с. Крепча

15.00-15.15

Станимир Стойчев – РИМ-Шумен

Нагръдна бронзова пластина от ризница

15.15-15.30

Биляна Иванова – НАИМ-БАН

Езически култови места от римската епоха в Поломието

15.30-15.45

доц. д-р Сергей Торбатов – НАИМ-БАН

Антични градища в централната част на Поломието: хронология и място в селищната структура

15.45-16.00

Георги Георгиев

Исторически селища в землището на с. Ковачевец

16.00-16.15

КАФЕ ПАУЗА

16.15-16.30

Деян Драгоев – РИМ-Русе

Късноантична фортификация в землището на с.Сваленик, Русенска област

16.30-16.45

Никола Неделчев, инж. Веселин Василев

Глинени находища на територията на общините Попово и Опака

16.45-17.00

д-р Милен Бакалов – Русенска митрополия

Раннохристиянски епископии на територията на днешната Русенска епархия

17.00-17.15

доц. д-р Стела Дончева – НАИМ-БАН, Филиал Шумен

Антропоморфен амулет от Поповско

17.15-17.30

доц. д-р Коста Хаджиев – НАИМ-София

Червен-Иваново – епиграфика и личности

17.30-17.45

Георги Канев – СУ „Св. Климент Охридски“

Иконата като израз на монашеската култура (С поглед върху Средновековна България XI-XIV в.)

17.45-18.00

Георги Димов – СУ „Св. Климент Охридски“

Предполагаемото средновековно присъствие на англо-сакси по Долния Дунав

18.00-18.15

доц. д-р Стефан Йорданов - ВТУ „Св.св. Кирил и

Методий“

Из античната и средновековната топонимия на Поломието

18.15-18.30

гл. ас. д-р Красимир Кръстев – ШУ „Епископ

Константин Преславски“

Съкровище от сребърни монети от края на XVI и нач. на XVII в. от с. Медовина, общ. Попово

ДИСКУСИЯ

ЗАКРИВАНЕ

19.00 Откриване изложба „Непоказвани археологически открития и находки“
Представяне на сборника „Попово в миналото 6“ (Част I. Археология)

20.00 **ВЕЧЕРЯ**

СЕКЦИЯ „НОВА И НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ, ЕТНОЛОГИЯ“

Председател: проф. д-р Милко Палангурски

Секретар: Ивелина Неделчева

10.15-10.30 **доц. д-р Николай Ненов**

Названия на селища от долината на река Русенски Лом в стари географски карти

10.30-10.45 **Стоян Цонев**

Садине - с друго име Раклум

10.45-11.00 **Алджан Мустафа – ИМ-Омуртаг**

Социално-икономическа структура на нахията Кара Лом през първата половина на XIX век

11.00-11.15 **Тодор Билчев – Държавен архив-Русе**

Поповският край във фонда на Доростолската и Червенската митрополия и личните фондове на нейните владци Михаил и Софроний 1907–1987 г.

11.15-11.30 **Д-р Росен Р. Малчев, Преслава Георгиева (Асоциация „Онгъл“)**

Нови проучвания за църквата „Св. Георги Победоносец“ в гр.Опака

11.30-11.45 **Невена Неделчева – ВТУ „Св.св.Кирил и Методий“**

Църквата „Св.Георги“ в град Опака през призмата на собствени архивни материали/18 в. – 30-те години на 20 век/

11.45-12.00 **доц. д-р Георги Геров – НБУ**

Матрица за шампи от фонда на ИМ-Попово

12.00-12.15 **Нели Николова – РИМ-Разград**

Реката – история на наводненията

12.15-12.30 **Мирослав Тошев – ИМ-Омуртаг**

Земеделието в Поповска околия през 90-те години на XIX в. според годишните рапорти на разградския земеделски надзирател

12.30-12.45 **Георги Радославов**

Към въпроса за преселението от Трънско в с.Дриново, Поповско в края на XIX век

ДИСКУСИЯ

13.00-14.00 **ОБЯД**

14.00-14.15 **Светлин Божинов – ТДДА-Търговище**

Документи за емигранти от Поповско в ТДДА-Търговище

14.15-14.30 **доц. д-р Лидия Петрова – Етнографски музей-Варна**

Участие на Поповска околия на Селскостопанските събори в град Варна в началото на XX век.

14.30-14.45 **проф. д-р Милко Палангурски – ВТУ „Св.св.Кирил и Методий“**

Изборите в Поповска околия по времето на Стефан Стамболов (1887-1894 г.).

14.45-15.00 **Тодорка Михалева—ВТУ „Св.св.Кирил и Методий“**

Следосвобожденски нрави в борбите при суспендирането на конституцията в района на Русе, Разград и Попово (по данни от „Преврата“ на З. Стоянов)

15.00-15.15 **Даниел Руменов – РИМ-Шумен**

Щрихи за революционните борби в Поповско (спомени на Стефан Христов)

15.15-15.30 **Дарина Колева – ТДДА-Разград**

Руската общност в Разград (1921-1944 г.)

15.30-15.45 **Красимир Петров – РИМ-Плевен**

Борис Казанлиев – живот за отечеството (1892-1944)

15.45-16.00 **гл. ас. Бета Хараланова – РИМ-Шумен**

„Това е – човек се ражда с професията си!“ или град Попово в живота на актрисата Ирина Абаджиева

16.00-16.15 **КАФЕ ПАУЗА**

16.15-16.30 **Ренета Рошкева – РИМ-Русе**

„За наследниците на даскал Георги Пенчев от с. Кардам, Поповско“

16.30-16.45 **Димитър Петров – Регионална библиотека-Разград**

Бончо Митев от село Ломци – една интересна личност

16.45-17.00 **Десислава Тихолова и Искра Годорова – РИМ-Русе**

Легенди и предания от Поломието – география на разпространение

17.00-17.15 **доц. д-р Ангел Гоев**

За някои паралели в бането за страх между балканджии в Поповско и Русенско

17.15-17.30 **Тинка Бозова – РИМ-Варна**

Докосване до традицията (Банго Васили в с.Ломци, Поповско)

17.30-17.45 **д-р Ирина Крумова – РИМ-Шумен**

Капански носии във фонда на РИМ-Шумен

17.45-18.00 **Албена Малчева (Асоциация „Онгъл“)**

Психография на Неда Кулева от гр. Опака – носител на традиционни фолклорни знания в началото на ХХІ век

18.00-18.15 **Ивелина Неделчева – ИМ-Попово**

Бай Денчо билкаря. За един поповски природолечител. (По материали от личния му архив)

18.15-18.30 **Димитър Стефанов**

Още един поглед към поповския майстор на цигулки

18.30-18.45 **Теодора Колева – РИМ-Русе**

Фестивалът на анимациите в Русе

ДИСКУСИЯ

ЗАКРИВАНЕ

19.00 Откриване изложбите „Непоказвани археологически открития и находки“ и „Жива старина. Хърцоите“

Представяне на сборника „Попово в миналото 6“ (Част I. Археология и стара история)

20.00

ВЕЧЕРЯ

27 април (петък) 2012

8.30-10.30 часа

Индивидуални посещения на музеите в Попово и Художествена галерия

10.30 – 12.30 часа

Посещение на Етнографския комплекс в с.Садина. Докосване на живо с капанските традиционна кухня/обяд/, облеклото и фолклора на капанските села Паламарца и Садина.

ИЗ АНТИЧНАТА И СРЕДНОВЕКОВНАТА ТОПОНИМИЯ НА ПОЛОМИЕТО

Стефан ЙОРДАНОВ

Топонимията от водосборния район на реката Русенски Лом, подобно на топонимията от останалите райони на българското землище, е разнообразна по своя облик и произход. Тя брой относително тънък пласт исторически и субстратни имена от епохите на древността и средновековието, но все пак този пласт е засвидетелстван с много интересни имена, чийто анализ все още до голяма степен предстои. Такъв най-общ опит за анализ на някои топоними и хидроними ще предложи по-долу.

В началото нека да направя една предварителна уговорка. Обозначението на водосборния район на реката Русенски Лом, в това число и на притоците ѝ, като Поломие, респ. като Русенското Поломие, представлява иновационен хороним, без изрична историческа основа. В исторически план по османски извори ни е известно едно идентично название, но то не е в района на поречието на реките с име Лом. Става дума за нахията Поломие, фиксирана с това име в района на Северозападна България (вж. **Ковачев, Р.** 2005, *pass.*). В района на Лом в названията на административно-териториалните единици подобно название носи нахията Кара Лом, отговаряща приблизително на днешната община Попово.

І. Късноантичната крепост при с. Ковачевец – античната Зикидева?

За големия български изследовател на древността Георги Михайлов името на селището при Ковачевец, *oppidum* и *castellum*, с *mansio* или *mutatio* по пътя от Никополис ад Иструм към Марцианополис, е неизвестно (**IGB**, II, p. 164). Тук ще представя една от възможните идентификации.

Идентификациите на Зикидева от античните извори са както следва: Според Д. Дечев става дума за грешно изписване на античното име **Sucidava** на селище в Малка Скития, днес Извоаре, окр. Кюстенджа. Практически същото приема и Веселин Бешевлиев. П. Шрайнер смята, че Зикидева се разполага някъде по Янтра между Никополис ад Иструм и Ятрус (при дн. с. Кривина). През 1988 г. Велизар Велков предлага селището, наречено Зикидева, да се идентифицира с античните останки върху хълма Царевец. Мнението му по-късно е възприето и доразвито от Венцислав Динчев (**Detschew, D.** 1976, S. 469; **Beševliev, V.** 1970, S. 125, sub Συκιδάβα; **Schreiner, P.** 1986, *pass.*; **Dinčev, V.** 1997, *pass.*). Един от доводите на В. Велков за локализирането на

Зикидева при дн. Велико Търново е наличието на топоним Девинград в рамките на историческия и съвременния град – топоним, приеман, подобно на други такива случаи, за субстратен, доколкото вероятно представлява народноетимологично осмисляне в славяноезична среда на тракийската дума **-дева** или **-дава**. Той поставя и въпроса, че може би заради характерна особеност на топографията на доста селища в тракийското землище в няколко случая като ентопик е използвана дума със значение “проход”, “теснина”, което обяснява поне двукратното фиксиране на топонима Сукидава в различни места.

Към така направената историографска справка (заемам я от С. Олтяну, вж. **Olteanu, S.** 2007, pass.) можем да направим само незначителни допълнения. Така през 1976 г. Иван Дуриданов приема, че Зикидева като топоним е вариант на Сукидава, която локализира в Добруджа при Рахово. Той в случая се занимава по-скоро с формата **дева** на втората компонента в композитния топоним, изяснявайки я като дължаща се на битуването на дакийската дума **дава** в тракийска езикова среда, респ. у самите траки на юг от Дунав (**Дуриданов, И.** 1976, с. 120).

По въпроса за значението на първата компонента на името Сукидава, с което топонимът Зикидева е отъждествяван, ще отбележа, че В. Велков се опира в своите разсъждения върху вече изведените в лингвистичната литература резултати. Сукидава е топоним с достатъчно ясно значение: първата компонента отговаря на топонима *Succi* (*Amm. Marc.*), *Sukeis* (*Philostorgii Hist. eccl.*) – название на проход между Родопите и Хемус, днес Траянови врата. Дуриданов тълкува това име чрез съпоставка с латвийското местно име *Sukas*, *Sucis* (езеро), литовското речно име *Šukis* (и *Šuk-upis*), изяснявани като производни от етимон, сроден на литовск. *šuke* ‘празнина, пукнатина, цепнатина’, латвийск. *sukums* ‘празнина, щърбел’ – от и.е. **k'uk-*: **k'euk-*, откъдето в тракийското название на прохода се установява дума със значение “цепнатина, теснина” (**Дуриданов, И.** 1976, с. 51).

Топонимът Зикидева обаче не е идентичен с името Сукидава, тъй като и лингвистичният анализ го определя като име, чиято първа компонента не е сродна на компонентата *succi* в Сукидава.

Що се отнася до локализацията на топонима, аз приемам предложената от румънския лингвист Сорин Олтяну. Той смята, че с името Зикидева е било наричано селището и крепостта при с. Ковачевец.

Съвсем бегло – един от доводите му: У Прокопий името се появява по реда на изброяването както следва: Никополис – Ζικίδεβα – Σπιβυρος. Спибюрос, посочва той, е със сигурност установен при с. Зафирово, старо Сарнасуф, 36–37 км западно-югозападно от Силистра, където е открита диплома с името на ветерана *Romaestas Rescenti*. При такова изброяване Зикидева трябва да се разполага някъде по средата на разстоянието между Никополис и Спибюрос, което ще отговаря на местоположението на крепостта при Ковачевец.

Във връзка с тази локализация на топонима румънският лингвист дори формулира присъствието в Поломието на т. нар. от него “едонски енклав от Попово” (**Enclava edonă de la Popovo**). Едоните са тракийски етнополитически колектив с локализация на югозапад в тракийското етнолингвистично землище. Какви данни използва С. Олтяну, за да постулира такъв едонски енклав в Поповско? Първо, формите Ζικίδεβα / Ζικιδίβα / Ζεκεδέ(σ)λων на името¹ отговарят на изходно **Zeke-deva*, **Zeki-deva* или **Ziki-deva*, в който първата компонента се възстановява като *Zaika-*, *Zaikη-*, *Zekη* (произнасяно в късноантичната епоха като *Zeka-*, *Zeki-*, *Zeki-*). Тази първа компонента е според него едонска, а топонимът като цяло – едонско-мизийски хибрид. С. Олтяну открива в Поповско още имена с форманти, които той смята за определено едонски, а именно формантите **-paibes**, **zaik(e-)** и **mest(o/u-)**, които били като цяло типични за

македонска Едония, с изключение на тези от Мизия в Поповско, по-конкретно: Μεστυλαίβης в пещерата Тъмното при Табачка, Μουκαλαίβης и Μισαραίβης от Люблен, Ζακίθης (от изходно *Zaikithēs) от Априлово, ...λαίβης... от Езерче, Разградско (с препратки към съответните места в **IGB**, II). Тази група имена той отдава на стар трако-македонски (едонски) енклав.

По отношение времето на установяване на този енклав той пише буквално:

“Dată fiind slaba prezență greco-macedoneană în inima acestei provincii latinofone, cum o arată și puținătatea inscripțiilor grecești din Moesia Secunda, gruparea geografică atât de strânsă a acestor nume indică aici cu mare probabilitate existența unei vechi enclave traco-macedonene (edonice). Cum ea nu se poate datora în nici un fel legiunii V Macedonica, al cărei castru se afla mai la vest, la Oescus (unde de altfel nu s-au găsit deloc urme lingvistice macedonene), cred că avem aici de a face cu o colonizare timpurie, așa cum va fi fost și cea a Bessilor și Lailor din Scythia Minor, poate încă din vremea când aceste teritorii aparțineau regatului odryșilor. Fondată tocmai de către acești edoni traco-macedoneni, probabil prin sec. Ia-Ip, Ζυκίδεβα/Zυκιδίβα (Kovačevac), o localitate nu prea însemnată la început, și de aceea nementionată de către geografii primelor secole AD și neprinsă în itinerarii, va deveni cu timpul oraș și sediu episcopal, datorită poziției sale de nod rutier în centrul Moesiei Secunda, rol poate accentuat tocmai de decăderea orașului de la Nikjup, proces ce trebuie să fi produs schimbări însemnate în rețeaua locală de drumuri.” (**Olteanu, S.** 2007, pass.)

Сорин Олтяну е прав, действително част от анализираниите от него имена, споменати по-горе, имат паралели или идентични форми в надписи или в изворни известия за земите на юг от Хемус. Най-общо да илюстрираме това. Така името Mukaraibes от надписи в Поповско е двусловно име, което се среща главно на юг от Хемус. Същото е валидно и за сродните му двусъставни имена Mukaporis, Мокарорис и т. н. (вж. за лингвистичния облик на имената: **Дуриданов, И.** 1976, с. 64). Под въпрос е, обаче, доколко те засвидетелстват едонски енклав². Смятам, че други исторически процеси довеждат до появата на този тип имена на север от Хемус; в това число – част от тези имена тук са вследствие на присъствието в Поломието и в днешна Североизточна България на одриски парадинастически представители, носители на съответните „аристократични” имена, респ. на техни потомци; становище, аргументирането на което се нуждае от отделно проучване.

Несъмнено изключително интересно е, че във формите Ζεκεδέστων и Ζεκεδέτων името Зикидева се появява в списъците на епископиите от раннохристиянската епоха. Изходната форма на тези склонени в генитив имена е според Олтяну Ζεκεδέτα, със закономерно фонетично развитие *Zecedeba < Zicideba, и с обеззвучаване на **В** в **Р**, наблюдавано в латинезични извори, например в Анонима от Равена, където присъстват Caridara и Sancidara, застъпващи съответно Caridaba и Sacidaba.

По въпроса за сличаването със съвременен археологически обект на Зикидева – дали да бъде с крепостта от IV–VI век на Царевец, или с Ковачевско кале, се разви дискусия между застъпниците на двете различни локализации, в която засега не е изразил окончателното си становище С. Олтяну. По мое мнение доводите в това отношение на С. Олтяну са по-убедителни и Зикидева трябва да се търси именно при Ковачевско кале. Последователността на изреждане на имената в изворите, изброяващи имената на раннохристиянските епископии, говори за по-слабата възможност въпросната епископия да е резидирала на Царевец. Така крепостта при с. Ковачевец ще се окаже и **епископски център**. Въпросът за локализацията на Зикидева засега остава дискуссионен. Независимо от неокончателното решаване на този въпрос, едното от двете предположения къде е бил епископският център Зикидева активно се налага в литературата – и научна, и научно-популярна. Бегло ще илюстрирам това.

Така някои чужди изследвачи следват именно идеята на В. Динчев (например: **Curta, Fl.** 2006, p. 40: “the city excavated on the Carevec Hill near modern Veliko Tŕrnovo in Bulgaria (perhaps the ancient Zikideva)”; **Fiedler, U.** 2008, p. 196, следвайки **Kirilov, Ch.** 2006, S. 39–40; **Sarantis, A.** 2013, p. 784: “the fortress of Veliko Tŕrnovo, which has been associated with Zikideva”, основавайки се на статията на Динчев от 1997 г., и др.), а в научно-популярни материали тезата за локализацията на Зикидева на Царевец навлиза като твърдо установен факт, например, посочва се като безспорно, че през V–VII в. „на мястото на тракийското селище [на Царевец] се намира Зикидева – най-големият град на Византийската империя в провинция Долна Мизия” (**Стефанов, Царевец...**, pass.).

Аз съм склонен да приема мнението на румънския изследвач като по-добре аргументирано. Тъй като настоящият текст е с главно езиковедски характер, нека да обърна внимание в едни предварителни бележки върху някои неточности или несъобразности в аргументацията на В. Динчев от тази гледна точка.

Първо, той подминава съображенията на С. Олтяну за различieto между имената Зикидева и Сукидава. Той повтаря предположението на В. Велков, че Зикидева и Сукидава са варианти на едно и също име, и че в основата им стои етимон със значението „селище при проход” (**Динчев, В.** 2013, с. 467, вкл. бел. 17). У **В. Велков** (1988, с. 80) по този въпрос не е предложена лингвистична аргументация; там той приема отъждествяването на двете имена у Бешевлиев с уточнението, че става дума за друго име на „селище при проход” (Зикидева = Сукидава). В. Велков не се е спрял върху въпроса, че всъщност Зикидева и Сукидава са различни имена, имащи различно значение. В това отношение следва да се има предвид, че Зики- не означава проход и **следователно и Зикидева не е разположена при проход**, каквото е разположението на Царевец, който би могъл да е с предполагаемо име Сукидава. Името Зикидева е с устойчива форма Ziki-, Zeke- (< *Zaiki-?) на първата му компонента и във фонетично отношение е несводимо до Сукидава.

Второ, от лингвистична гледна точка неточен е и другият изходен пункт в разсъжденията на В. Динчев. Така той приема, макар и с известни уговорки, наложеното в нашата историография мнение, че Scaria (Σκαρία) е идентично с Апиария (библиографска справка за това прието широко в нашата литература мнение вж. у **Динчев, В.** 2013, с. 462, бел. 8). Но тук различieto в имената е още по-категорично в сравнение с двойката имена Зикидева/Сукидава. Мисля, че от това, къде може да се локализира това селище, ще зависи в известна степен и отговорът на въпроса дали Зикидева е идентична с Царевец. Засага следва да се отбележи, че и в този случай В. Динчев е подминал аргументацията на С. Олтяну, който изрично указва несводимостта на името Скариас до името Апиария и посочва засвидетелстваните в изворите други тракийски имена от този тип (Σκάρες (aproape de Serdica) și Σκαρίπαρα (în reg. orașului Aquis), roate și Σκαρίω(τασαλούκρα): **Olteanu, S.** 2007, pass.; вж. и справката у **Detschew, D.** 1976, S. 455). С тези други тракийски имена името Скариа от епископските списъци не е идентично; така, както лексемата **Суки-** се появява и като формираща самостоятелно име, и като формираща композити, аналогично и лексемата **Скариа-** е била вероятно относително високочестотна в употребата си като формант за местни имена. С. Олтяну в случая не е анализирал това име, но е абсолютно прав в твърдението си, че то е едно типично тракийско име. Тук ще посоча само, че то представя още една от многобройните трако-балтски изоглоси. Така тракийският ойконим намира много точна съответка в един пруски хидроним, документиран през 1584 г., **Skarra**, обяснен от Мажюлис като изведен от *...greitai tekančioji (upe) “бързо течаща (река)”, по-късно преименувана на Pregora (< *Prēgarā) със значение „внезапно проблясваща (tvyksčiojančioji), искряща (švysčiojančioji) (река)” (**Mažiulis, V.** 1996, psl. 346–347,

позовавайки се на **Vanagas, A.** 1981, psl. 301, и **Peteraitis, V.** 1992, psl. 154). Името Скариа следователно означава „Бързей; Бързеите” или „Бърза (река)” и не може да бъде идентично с Апиария; впрочем, и в случая с това име може да се илюстрира представянето му като предишно име на Апиария в научно-популярни материали, независимо от несигурната идентификация на двете имена. В компендиума на тракийските имена на Дечев името Скариа отсъства (срв. **Дуриданов, И.** 1976, с. 65, където името се изяснява като тракийско, и то като трако-балтска изоглоса – практически чрез същата старопруска съответка, но не отчитайки името от епископските списъци, а само имената от надписи). Но в случая смятам, че имаме основание да прибавим това име към тракийския ономастикон, тъй като то явно е тракийско. Апелативната му основа – респ. адеквативната основа за процеса на субстантивация, довел до формирането на такива имена, е действително посоченият от Дуриданов етимон *skaras, skarīs* ‘бърз’ (**Дуриданов, И.** 1976, с. 82, където се привежда само примера на ЛИ, формирано от него).

Останалите доводи за локализацията на Зикидева в Ковачевско кале нямат езиковедски характер. Разбира се, изрично трябва да се отбележи, че нито езиковедските съображения, нито екстралингвистичните доводи позволяват абсолютна сигурна локализация на Зикидева – нито при Ковачевско кале, нито при Царевец. Бегло ще набележа още някои съображения, сред които по отношение на локализацията на Зикидева при Ковачевско кале преобладават съображенията „за”.

1. В подкрепа на тезата на румънския изследвач може да се приведе според мен и откритието на Иван Атанасов в крепостта при Ковачевец на мраморна олтарна маса – един от редките образци в това отношение (**Атанасов, И.** 1981). Може само да се съжاليا каква богата гама от образци на късноантичното и раннохристиянското изкуство вероятно е била смляна във варниците, които са функционирали при крепостта през епохата на османското робство, а и до известна степен след Освобождението, когато пък от крепостта са извлечени и много камъни за строеж.

2. Ще се открие ли църква с ранга на епископска в рамките на крепостта? Планът от самолетна снимка като че ли показва такъв обект (срв. напр.: **Стойков, Вл., Мечкарска, Д.** 2006, *pass.*, вкл. и аероснимка на крепостта, с възстановка на крепостните стени и местоположението на неразкопаната базилика)³.

3. При разкопките на крепостта е открит и пръстен с изписано върху него име, името Теодор, което според Иван Йорданов е възможно да е името на сподвижника на пълководеца Приск на име Теодор, водил преговорите с аварите през 586 г. (вж. **Йорданов, И.** 1994, както и позоваването на тази находка у **Атанасов, И.** 1993). Динчев не се спира върху тази находка, която по мнението на Иван Йорданов показва типичните белези на пръстените-печати от V–VI в. Но появата на този пръстен именно в Ковачевско кале би могло да засвидетелства ролята, която Зикидева е играла в събитията от VI век. Както е известно, по време на войната отново с аварите малко по-късно, през 598 г., друг византийски пълководец, Коменциол, се установява на едnodневен лагер именно в Зикидева – един епизод, информацията за който е възлова за изясняване на локализацията на Зикидева. Зикидева явно е била важен пункт при действията и на двамата пълководци от войната с аварите – и на Приск, и на Коменциол.

4. За относително голямата значимост на Ковачевско кале говори и една находка тук на моливдовул на император Юстиниан I (527–565), при което публикуват я археолог изказва опасения, че в най-ново време от иманяри са били унищожени още много такива находки. Както приема издателят на моливдовула, Ковачевско кале е било в провинция Втора Мизия (*Moesia Secunda*), част от системата на най-малките военнаoадминистративни единици с местни управители – дуксове (*duces*), които са се

грижели за гражданската и военната организация в поверените им райони, а откритият моливдовул на Юстиниан I свидетелства за наличието в крепостта на лице с важни държавни правомощия – местният управител или временно пребиваващ тук държавен чиновник, изпратен от името на императора с конкретна задача (Стойков, Вл. 2011, с. 201–205) Според мен резонно е присъствието на такъв чиновник и в селище с ранга на епископски център.

5. В ранните епископски списъци Зикидева постоянно присъства, и то винаги в една и съща група имена, докато у В. Динчев се наблюдава обратната ситуация – това ранно състояние да бъде представено като по-късното, така че да се получи потвърждение на идеята му, според която Никополис ад Иструм е по-ранният епископски център, който уж бил заместен от (преместен в) Зикидева/Царевец. Но Никополис се появява по-късно в епископските списъци, вероятно съобразно с разпространението в широта на християнската религия и във време, когато животът в дотогава относително активни центрове като Ковачевско кале / Зикидева запада.

И накрая, вероятно не случайно селището при крепостта „Ковачевско кале” е на територията на нахия Кара Лом (Разградска кааза, Русчушки санджак, Дунавски вилает) от османската административна система, представлявайки част от оформена административна единица – може би наследник на някогашната раннохристиянска епископия. Евентуалната възможност за онаследяване обаче трябва изрично да се докаже, за което имат думата съответните специалисти.

И ако трябва да обобщим гореизложените предварителни наблюдения:

Предимството на „кандидатурата” на Царевец да бъде отъждествен с епископския център Зикидева не е в големината му, а в засвидетелстването чрез средновековното име Девинград на евентуално изходно субстратно име с втора компонента -дева или -дава. Предимство за „кандидатурата” на Царевец е и обстоятелството, че както установяват проучвателите на крепостта Ковачевско кале, в нея липсва пласт, по-ранен от IV в., и, както изтъкна Вл. Стойков (в личен разговор с автора на настоящите редове), би било очаквано едно късноантично укрепено селище, което носи тракийско име, да е предшествано от тракийско селище.

Предимството на „кандидатурата” на Ковачевско кале е, първо, в по-точното прилягане към данните на епископските списъци, които във всички варианти го поставят между Нове и Скариа, който е съвсем различен от Апиария, както правилно смята С. Олтяну; второ, в относително сигурното засвидетелстване на отношението му към събитията от 586 г. чрез пръстена на Теодор и към събитията от 598 г. чрез разказа на Прокопий; трето, в по-точното съответствие на семантиката на името Зикидева на топографията на местността при Ковачевско кале, доколкото тя не предполага назоваване на местност с проход, докато същото име при Царевец наистина би било буквално Суки или Сукидава заради местоположението при прохода; четвърто, и с оглед на евентуалния диоцез на епископията на Зикидева, която би обхващала долината на Черни Лом, респ. южната част на Поломието, може би наследена от нахията Кара Лом.

Два от по-определените изводи във връзка с дискутираните проблеми могат да бъдат формулирани по следния начин:

Името Зикидева може да е името на късноантичния град Ковачевско кале; това име може и да не е името на късноантичния град Ковачевско кале, но **то не може да бъде името на късноантичния/и ранновизантийския Царевец.**

Името Скариа не е идентично с името Апиария. То назовава една така или иначе нелокализирана все още раннохристиянска епископия.

Проблемите остават.

II. Античните по произход субстратни ойкоми Кабда и Крепча

Два други случая на фиксиране на антични топоними в Поломието, смятани доскоро за сравнително сигурно установени, и двата случая – на субстратни топоними, все пак поставят въпроси, които подлежат на изясняване в бъдеще.

II. 1. Компонентата Кабда в имената на селата Долна Кабда и Горна Кабда се приема за възходяща към тракийското СелИ Капидав[а] (Καπί-δαυα) със значение “висок хълм; висок град” (Duridanov, I. 1969, S. 36; Топоров, В. Н. 1975, с. 152–153; Duridanov, I. 1993, р. 57). Без да анализирам този случай, само да отбележа каква е локализацията на упоменатата в Tabula Peutingeriana крепост Капидава, която се е разполагала между Ахиropolis (Черна вода) и Carsium (Хърсово). Субстратното име от Поломието – дублиращо името от Малка Скития, подобно на дублирането на името Сукидава? Ситуацията според мен остава проблемна.

II. 2. Отдавнашно предположение е – принадлежащо на езиковеда Русин Русинов – че в турцизираната форма **Крепча** се отразява изходно стб **Крапец** или **Крапица**, в което на свой ред е използвана субстратната лексема карпа ‘скала’ (Русинов, Р. 1968;). Този случай засвидетелства друг процес – не пряко онаследяване на тракийски топоним, а използването на субстратна тракийска лексема в ономастичната практика на българското средновековие. От друга страна, напоследък бе изказано мнение, че СелИ Крепча възхожда към изцяло славянски етимон, конкретно от стб **крепъ** ‘здрав, силен’ (вж. Димитрова-Тодорова, Л. 2006, с. 447, с лит.), следователно и този случай подлежи на по-нататъшно обсъждане. Речното име и ойконимът Крапина (от основа на схърв. крап ‘шаран’, бълг.-диал. крап ‘шаран, риба Сургиnus’, словен. krâp ‘същ.’, рус. короп и пр., вж. Дуриданов, И. 1963, с. 188) според мен е по-слабо вероятно да представляват етимологични паралели на изходното име Крапец или Крапица.

III. Към репертоара на изчезналите антични топоними в Поломието

Тук прибавям кратки бележки към едно непълно засвидетелствано име в надпис от Паламарца от плочка на Тракийския конник. Надписът гласи: Δειζεζες Δερ[ναίου] κόμη Βα-[---]

Селищното име, започващо с Βα-[---], ще остане едно от многобройните изчезнали тракийски ойконими от района, защото тези тракийски имена нито са били фиксирани в надписи, нито са били онаследени от субстратни имена. По принцип броят на субстратните имена от тракийски произход тук е извънредно малък.

Тук ще приведа някои тракийски имена със същото начало като СелИ от надписа, но само онези от териториите на север от Хемус; липсващото име не е могло да отговаря на никое от тях, тъй като те имат локализация, която не съответства на локализацията на мястото на намиране на надписа с това липсващо име. Това са имената:

Βαῖκα, кастел в Хемимонт (Detschew, D. 1976, S. 40)

Βασαυα, селище в югозападна Дакия (Detschew, D. 1976, S. 40)

Βάλλα, град в Пиерия и в Източен Хемус (Detschew, D. 1976, S. 41)

Βάνες, кастел в средиземноморска Дакия (Detschew, D. 1976, S. 42)

Βασσιδινα, кастел в Малка Скития (Detschew, D. 1976, S. 44)

Βαστέρνας, кастел в района на Никополис ад Иструм (Detschew, D. 1976, S. 46)

IV. Името на стратегията Русике – наследено от съвременен субстратен ойконим?

Примерът с историческия топоним Русике е доста сложен. Това е название на стратегия, която изследвачите поставят в днешна СИ България, като приемат за евентуален неин център селището Абритус при дн. Разград или селището Трезмис в същия район на Североизточна България (вж. такова предположение у **Гочева, Зл.** 1988, с. 189; **Фол, Ал.** 1975, с. 44). Ходът на разсъждения на изследвачите е един и същ – в надпис от Абритус от времето на тракийския владетел Реметалк (ок. 19–26 г. от н. е.) лице на име Аполониос, син на Ептайкент, указва, че бил стратег на Анхиало, на още една стратегия, чието име не се е запазило заради повреда в надписа (вероятно Селетика), и на Русике (**IGB**, I, 2, р. 334). Ако Рим на Балканите е възприел една сложна система на управление, при която стратезите не са се задържали постоянно да управляват една и съща стратегия, а са преминавали *cursus honorum*, предвиждащ преместването им да управляват последователно различни стратегии, то може би Русике е била последната стратегия, която той е управлявал и след смъртта си именно в нея е бил погребан, оставяйки и мемориален надпис; следователно Русике е прилежащият район, а такъв голям градски център като Абритус – негов център.

Тракийски оними с такъв облик има на доста места в тракийското, респ. тракопеласгийското етнолингвистично землище. Така **Rhusion** (Hierokl., Synekd.) е другото име на античния град Топейра на източния бряг на Места над устието ѝ, респ. някакво друго селище някъде в този район. Във връзка с това име Иван Дуриданов дава следните обяснения, нареждайки го сред многобройните трако-балтски изоглоси (**Дуриданов, И.** 1976, с. 47):

Името е сравнимо със старопруск. *MI Russe* (село и блато), *Russien*, *Ruse-moter* и др., които се обясняват или от литовск. *gūsūs* (и *gūsas*) ‘яма за картофи; изба’, латвийск. *gūsa* ‘яма’, или от глагола литовск. *gusėti* ‘бавно тека’, като именно последното значение вероятно е заложено в речни имена като стпруск. *Russa*, респ. *Russe / Rusna*, *Rusnè*, както и *Vogusnè* / немск. *Waruss*, т. е. “Старо” *Rusnè* (срв. самбийск. *wur-* < *wor-* “стар”; за последния пример вж. и **Palmitis, L.** 2009; **Palmitis, L.** *Misja...*, in print). Хидронимът *Руса/Порусъя* (> г. Старая Русса и ез. Русское) в района на Новгород са производни от същия балтски корен (вж. **Васильев, В. Л.** 2007, *pass.*).

Топоним Русидава (*Rusidava*) е засвидетелстван във Влашката равнина, в областта Олтения (**Detschew, D.** 1976, S. 405).

Смятам, че тези топоними са еднокоренни с названието Русике на стратегията с вероятен център Абритус.

Дали обаче да не потърсим друго местоположение на стратегията, да речем – при античния Русион? Отрицателният отговор на такъв въпрос може да се опре на още един довод освен това, че стратегът вероятно е бил погребан на територията на последната управлявана от него стратегия.

Този втори довод се заключава в наличието в Поломието на едно според мен субстратно име, което наследява името на стратегията Русике. Става дума за името на големия съвременен български град Русе⁴.

Може би първото му споменаване в исторически извори е от края на XIV в., в т. нар. **Брюжки итинерарий**, в едно изброяване на селищата в България, гласящо буквално: “България: Хелмщад [Херманщад/Сибиу], Бирбом [Рутбом/Рукър], Мерп [неизв.], Нивермерк [нем. име на Търговище], Суппа [неизв.], Вела [може би Бела, окръг Дъмбовица?], Росси или Йорго, Каструм де Кассано [крепостта при дн. Полско Косово, Русенско?], Тирно [Търново]...” (цит. по: **Павлов, Пл.** 2009, *pass.*). Росси или Йорго – това несъмнено са, както ги окачествява Пламен Павлов, двете селищни имена, носени от “двойната” дунавска крепост Русе – Гюргево.

Следващото споменаване на името на Русе е от 1445 г., когато французинът Валеран дьо Ваврен, посетил нашите земи в указаното време, го предава като Росико – “кастел, подобен на Тюркан” (вж. **Цветкова, Б. (съст.)**, 1975, с. 68, с препратка към коментара у **Цветкова, Б.** 1969, с. 227, бел. 242).

Не по-малко интересно е известието на Пиер Лескалопије от 1574 г., който пише буквално, споменавайки още едно СелИ от района – на село Кацелово: “... На 13-и спахме в Кацело, последната планина в България, откъдето през скали и пресечени пътища дойдохме в Русци, град на брега на Дунав до Влахия.” (вж. **Цветкова, Б. (съст.)**, 1975, с. 157) Името тук вече се приближава към днешния си облик.

През 1585 г. Жак Бонгарс споменава **Жерва** – “паланка и крепост с турски гарнизон” [Гюргево] и срещуположната “паланка и крепост” Рустик (вж. **Цветкова, Б. (съст.)**, 1975, с. 175).

Едва вече у Шарл дьо Пейсонел през 50–70-те години на XVIII в. името на града се появява във формата Русджук (вж. **Цветкова, Б. (съст.)**, 1975, с. 308, 309, 311, 313) и у Руи-Огюст Феликс Божур през 1794–1799 г. – във формата Русчук ((вж. **Цветкова, Б. (съст.)**, 1975, с. 419, 422, 423 и др.).

Аналогично е положението и у английски автори, посетили нашите земи. У анонимен автор от 1794 г. името е Rustchik (вж. **Тодорова, М. (съст.)**, 1987, с. 357). Малко по-различно предава на практика същата форма Джон Джексън през 1797 г. – Rochuke за Русчук и Erghoff за Гюргево (**Тодорова, М. (съст.)**, 1987, с. 378). У Уилям Уитмън през 1801 г. името е Русчук – Rouzchook, или Rutzig (**Тодорова, М. (съст.)**, 1987, с. 387, 389). Не съм правил подробна справка, но след XVIII век името на града е винаги Русчук. Интересна е бележката на анонимния пътешественик от 1794 г., който пише: “Това е много древен град, който според някои географи е бил Ахиropolis” (вж. **Тодорова, М. (съст.)**, 1987, с. 358). Както е добре известно, Ахиropolis не отговаря на днешния град Русе, но прави впечатление как един предмодерен автор се стреми да обвърже античната географска номенклатура със съвременната му, като лично на мен не ми е ясно дали той сам търси кое е античното име на Русе у античните автори, или цитира западноевропейски географски съчинения, засягали този въпрос. Но така въпросът е ясно поставен – кое е античното име на града. Ясно е, че появявайки се в извори от XIV и XV век, името е битувало още в доосманското средновековие на нашите земи във форма, от която днешното име е производно.

Формата **Росси** в Брюжкия итинерарий според мен е твърде показателна – може би тя предава най-близко изходната форма на името, което в османския период е получило характерен османотурски суфикс, идентичен със суфикса в имена като Балчик и др. Името **Росико** в следващия по време средновековен извор е много интересно също – то твърде много се доближава по фонетичен облик до името на стратегията Русике. Възможно ли е топонимът Русе да наследява именно това название? Довод в това отношение е според мен семантиката на античните имена от това етимологично гнездо. Имената от този тип са били преди всичко с референт някакъв воден или речен обект, също както това е при балтските примери, да речем като стпруск. Russa. В това отношение са необходими някои корективи към една от досегашните локализации на тракийския хидроним Τιβίστις. У Херодот (IV, 49) тя е упомената като извираща от Хемус и течаща на север. Добре е известно обаче, че Херодот слабо познава тракийското землище северно от Хемус и затова според мен напълно е възможно да става дума за река на север от Дунав (вж. справката у **Detschew, D.** 1976, S. 508–509, както и анализа у **Янакиева, Св.** 2009, с. 133–135), където името ѝ е продължено от субстратния румънски хидроним Temes. Разбира се, все още остава ненапълно изяснен въпросът дали двойката имена Τιβίστις / Τιβίσκος са идентични имена на една и съща река, или имена на различни реки, дори и да са родствени имена. Няма

достатъчно основания Τίβρις да бъде отъждествяван с Русенски Лом, по-скоро Русенски Лом е носил име от типа на стпруск. хидроним Russa. Това според мен означава, че голяма е възможността ойконимът Русе да е отхидронимен, формиран на базата на речното име Русе. Допустима е и възможността тюркският умалителен суфикс *-sik* във формата Русчук да идва на мястото на формант от типа *-ица-*, *-ец-* (срв. Русци и Русико), служещ за формиране на СелИ на базата на други оними. Тук няма да анализирам въпроса дали в тези форми не е регистрирана дославянска селищна наставка, *-ick-*, която поради близостта си до славянската лесно е била асимилирана, превръщайки се във формант на повърхностно славянизирано име. Само ще отбележа, че тази възможност се подкрепя донякъде от наличието на сходна функционалност на суфикса *-*ik-* (в средновековните извори – най-често фиксиран като *-ick*) в един от балтските езици – езика на древните пруси, където той е много активен при формирането на имена на водни обекти, конкретно при формирането на лимноними (вж. напр.: **Jankelaitienė, I.** 2007, psl. 16); впрочем, в тази функционалност е много активен в този език и суфиксът *-*īt-* (**Jankelaitienė, I.** 2007, psl. 17).

Така предложената етимология се среща с доста трудности, една от които е свързана с обстоятелството, че още един хидроним от Мизия би могло да бъде изведен от името на стратегията Русике. Това е РИ Росица, а предположението, че то възхожда към името на стратегията, принадлежи на Маргарита Тачева. Навремето то среща и контрадоводи, но тук няма да вземам отношение към тази неразвила се в дълбочина дискусия. Ще се огранича с едно най-общо съображение, което далеч не решава проблема – етимонът, дал началото на предполагаемите тракийски имена, обозначения на хидроними от типа на Русе, Русион, Росица – да не забравяме и Русидава в Дакия – е могло да бъде използван в топонимичната практика на различни места в тракийското етнолингвистично землище. От друга страна, тези имена може и да не са идентични, тъй като за Русион и Русидава са правени и други предположения, и те може би само се приближават по форма до предположения етимон, от който евентуално е могло да се развият ойконимът Русе и хидронимът Росица.

Ще приведа въз връзка с последното наблюденията на Иван Дуриданов върху хидронима Росица по отношение на неговия произход (историческата справка за засвидетелстването на името в писмени извори, която той прави: **росита** – 1479 г., **на рѣцѣ роситѣ** – 1568 г., **Rossita** – 1685 г.). Според него името принадлежи към рядък и архаичен структурен тип в славянската топонимия, със само три южнославянски местни имена – примери за словообразователен модел от същия тип като Росита: планинското име Габрит (в Западна Стара планина), местното име Ῥωρίτη (от Гърция), и Гарванит – височина в планинската област Заглавак (по средното течение на Тимок). Последният случай обяснява прехода Росита → Росица, второто – по-късна форма, защото например словообразователният паралел Гарванит се среща и във варианта Гарваница. Руските речни имена Хмелита, Хохлита, Колпита подкрепят според Дуриданов славянското потекло на името Росита (**Дуриданов, И.** 1963, с. 192–193, с лит.). Бих оставил обаче *sub judice* неговият извод въз основа на тези имена, а именно: „Наличието на точни съответствия от балтийските езици – стпруск. *Rossiten* (1387 г.) и латв. *Rasīte* [тук И. Дуриданов прави препратка към друго свое проучване – б. м., Ст. Й.] доказва, че на българска територия е било пренесено и е оцеляло едно твърде древно топонимично образувание, наследено без съмнение още от праславянски.” Според мен би могло да се мисли по-скоро за поредната трако-балтска изоглоса, представена от имената Росита (субстратно тракийско име) и балтските имена *Rossiten* и *Rasīte*, стига да става дума за сигурни етимологични паралели на субстратното българско РИ Росица. Търсенето на именно такова решение е свързано и с питането, доколко е типичен този суфикс, *-ит*, за славянските езици, при условие, че в

източнославянския ареал в някои имена той би могъл да бъде от субстратен балтски произход, респ. дали аналогичен суфикс не е присъствал и в тракийски, след като е налице в балтските езици. Във всеки случай, по-горе стана дума за активното му присъствие при формирането на лимноними в пруски език, а единият от примерите на Дуриданов за уж славянско име, формирано с такъв суфикс, речното име Колпита, е без съмнение субстратно балтско име (букв.: „лебедова [река]”). Пример за такова балтско име е например и литовският хидроним *Aryta* (вж. **Vanagas, A.** 1981, psl. 44, цит. по: **Мажюлис, В.** 1998, с. 142); примерите несъмнено могат да се увеличат⁵. Балтизмите в ареала, от които са примерите на славянски речни имена на **-ита** на Дуриданов, са действително значителен пласт (вж. повече у **Топоров В. Н., Трубачев, О. Н.** 1962; **Трубачев, О. Н.** 2009, с. 181 и сл., 222 и сл., и др.). Едно от възможните решения по отношение анализиранията имена би могло да бъде – двойка еднокоренни субстратни тракийски имена, съответно на **-ика** (в случая с Русе) и на **-ита** (в случая с Росица), което би могло да бъде изява на онова редуване на суфиксите **-к- : -λ- : -v- : -р- : -т-**, което **Ю. В. Откупщиков** (1988, с. 104–106) и редица други изследвачи установяват като типично за палеобалканските езици.

V. Основният хидроним в Поломието, Лом – субстратен или славянски?

Както е известно, речното име Лом се носи от няколко реки в Поломието – притоци на реката Русенски Лом – Баниски Лом, Бели Лом, Черни Лом. Названието на тази група реки в района, Лом, е определено като субстратно още от Ст. Младенов, Д. Дечев, Вл. Георгиев (**Младенов, Ст.** 1918, с. 90; **Detschew, D.** 1976, S. 13; и др.; вж. също библиографската справка у **Димитрова-Тодорова, Л.** 2006, с. 475, както и прегледа на становищата у **Янакиева, Св.** 2009, с. 21–22). У Йорданес (*Getica*, 266) името действително назовава река, докато у Прокопий (*de aet.*, 4, 6, 26) Ἄλμος е име на крепост. В случая с това име ще допълним, че в литературата се отива към предположение за неговата още по-голяма древност. Така българският езиковед Иван Дуриданов определя името като староевропейско. Това означава, че той го отнася към старинен пласт имена в хидронимията, които датират от времето, когато отделните индоевропейски езици, в това число тракийският, не са били отделени един от друг, т. е. датиращи от епоха, която отстои назад във времето поне четири хилядолетия преди новата ера.

В редица случаи онимите, идентични по форма с РИ Лом, би могло да се обяснят на славянска езикова основа. Така микропоними от типа на **Лѡма (Ломѡ)** в Казанлъшко и Габровско (букова гора, поляна в гората, която се оре; долина, скали, вода, кладенец и път за Балкана до местн. *Ломска чука* и *Ломски дол*; гора, пасище; ниви, поляни; срв. МИ *Ломѡ*, Габровско, СелИ *Лом Черковна*, Русенско и гр. *Лом*, старо *Лом-паланка*) се обясняват като тракийски у Владимир Георгиев (**Георгиев, Вл.** 1960, с. 44–45 за името на Лом, което е от трак. *Almus* < и. е. **olmos* ‘бряст’ в лат. *ulmus* и др.). Но някои от тези имена би могло да имат и етимология на славянска почва, представлявайки образувания от праслав. *lamъ* < **lamiti* ‘ломя’ (**БЕР**, III, с. 464), съответно от диал. **лом** ‘подхлъзнати, изронени от порои места, стръмно непроходимо място’ от първично ‘повалена гора, ветровал’ – *Говедърски, Големият, Гѡлия, Гѡрен, Дѡлен, Мѡлкия, Стрѡмни, Стрѡмния, Сѡхия лом* или само **Ломѡт** (членувано), редом с тези микропоними – и СелИ *Ломѡт* (съставно на Ябълка), дн. към Габрово (вж. **Константинова, Ц.** 2008, с. 569). Същото обяснение е валидно и за микропонима **Ломѡчната** за гора, ниско място, воден дол – от диал. *ломчина* ‘поломено място’, както и за микропоними от типа **Лѡмската чука** (рътлива, като седло, чука) и **Лѡмски(я) дол** – 1) воден дол, и 2) река (**Константинова, Ц.** 2008, с. 569, с позоваване

на обобщението на различните схващания относно етимологията на Лом у **Димитрова-Тодорова, Л.** 2006, с. 475).

Приемам за субстратни не само името Лом – античното **Almus**, река в *Dacia Ripensis*, дн. река Лом, но и имената на реките Русенски, Черен, Бели, Баниски Лом. В семантично отношение, назовавайки обект, който ломи, проломява или протича в лом или пролом, респ. обект, върху който се упражнява така формулираното въздействие, името в еднаква степен би могло да се развие и на славянска, и на тракийска почва. Праслав. глагол **lamiti* ‘лома’, от който са се развили славянските лексеми **лом**, **ломчина**, **пролом**, е еднокоренен с литовск. *almėti* ‘(непрекъснато) тека’ (**Duridanov, I.** 1969, S. 15). Всъщност балтската и славянската лексеми са със значения от един и същ семантичен кръг, визирайки процеса на издълбаване, на проломяване от постоянно течаща вода. Така античното **Almus**, много точно съответства по форма на етимологичната си балтска изоглоса, представлявайки тракийско производно от етимон с приблизителен вид **l̥m-*, където етимологичното *l̥* се огласява по различен начин в трако-балтската група езици (**alm-*) и в славянските езици (**lam-*).

Що се отнася до определянето на РИ **Almus** като принадлежащо към имената, определяни в античната хидронимия на Балканите като староевропейски (вж. **Дуриданов, И.** 2006, с. 136), основанията за това са в следните негови етимологични съответки: лит. РИ, *Almė*, *Almajà* ст.-прус. МИ *Almoyn*, *Almoу*, днем. *Allmoуener See* в Стара Пруссия, а също и в други области: *Alma* – река в Норвегия; *Almo*, *-ōnis* – река при Рим; *Alma* – река в Етрурия; *Alm* в Нидерландия и т. н. – всички с **а** от ие. **о**, което според Дуриданов не поставя под съмнение тяхната старинност, отбелязвайки акцента върху същото застъпване на ие. **о** в други староевропейски речни имена у Х. Крае (**Krahe, H.** 1963, S. 289) – един от създателите на концепцията за староевропейската хидронимия. В случая по-скоро прави впечатление значимата близост на нашето име с балтски имена, представлявайки още един пример на т. нар. трако-балтски изоглоси, поради което приемам именно балтските съответки на хидронима Лом за изясняващи го етимологични паралели.

Исходното тракийско **Almus** съвсем закономерно се е променило в славянското Лом. Дали в случая това е станало на базата на уподобяването на славянските производни от и.е. корен – етимон на името, трудно е да се каже. В топоними и хидроними Лом е етимологически непрозрачно, докато в останалите имена, където формообразуваща роля е изиграл апелативът **лом** в смисъл на “нещо проломено”, значението му се е схващало ясно, както личи от бегло илюстрираните по-горе микропоними, назоваващи пряко именно такива природни дадености. Тази семантична непрозрачност на хидронима е още един довод, че той е най-вероятно субстратен.

Довод за субстратния характер на името Лом е и наличието в района на Поломието на хидроним Ялма – име на най-горния десен приток на р. Черни Лом, който би могло да продължава тракийския хидроним **Almus** във форма без метатеза, както смята **Вл. Георгиев** (1960 а, с. 512–513; цит. по: **Янакиева, Св.** 2009, с. 22).

Прави впечатление, че двусъставният хидроним **Баниски Лом** е с първа компонента, която също е субстратна. Така основата **ban-** на прилагателното име Баниски (в притежателна функция?) е определено от румънския лингвист Сорин Палига като субстратно (**Paliga, S.** 2003, р. 59). Така пред нас е двусъставен хидроним, и двата компонента на който са субстратни. Паралелите на компонентата Баниски се откриват в местни имена като селищното име **Баниска** в района на реката (тя носи това окачествяване по името на селището?); селищното име **Банско**, и в микропонима **Гроздава банско** (местност в землището на с. Костенец, Софийско). **Гроздава** или **Гроздава банско** е микропоним, който е вероятно също субстратен. Сорин Палига

сравнява това име с ойконима **Баня Лука** в Босна (**Paliga, S.** 2003, p. 59), който най-вероятно също е субстратен. Трябва да се отбележи, че селищното име Баниска е по формата си рядко срещано българско селищно име. Оформено е със суфикса **-ск-**, който се среща при редица славянски имена, и името би могло да бъде типичното славянско производно от основата **бан-**, но не бива да се подминава обстоятелството, че същият суфикс е формирал селищни имена и в тракийски език (вж. повече у мен: **Йорданов, Ст.** 2010, с. 137 и сл.). Вероятността и онимът Гроздава да е субстратен също се очертава въз основа на суфиксалното му оформяне – също чрез суфикс, който би могъл да е славянски, но много често присъства в субстратни имена от тракийски произход като Книшава, Морава и други (вж. повече у мен: **Йорданов, Ст.** 2010 а;). Тук се срещаме с имена, чиято субстратна принадлежност не може да бъде решена безалтернативно, независимо че е най-вероятното решение – нещо, което се дължи на по-близкото родство в рамките на индоевропейските езици между тракийските, балтските и славянските езици.

VI. Селищното име Опака – тракийско, славянско или тюрко-алтайско, респ. прабългарско?

Твърде интересен топоним от района е Сели **Опака**. Без съмнение етимологията, която го извежда от латинската дума *oracus*, трябва да се отхвърли. Славянска етимология на името е направена от големия изследовател на топонимията на Поповския край, българския езиковед Лиляна Димитрова-Тодорова (**Димитрова-Тодорова, Л.** 2006, с. 511).

Съвсем наскоро се появи ново решение на въпроса – името е вероятно тракийско – с основа етимонът **уре* ‘река, вода’, участващ при формирането на много балтски и тракийски хидроними, част от които – изоглоси, като името се запазва, всмуквайки в себе си народоетимологичното преосмисляне чрез уподобяването със славянската дума “опако (селище)”, т. е. “селище на обратната страна” (вж. **Калфина, В., Илиев, Д.** 2011). Изводите на двамата автори гласят буквално:

“При все това, както изтъква и Лиляна Димитрова-Тодорова, би било твърде пресилено топонимът Опака да бъде пряко извеждан от латински. Затова и не сме склонни да приемем предположението на Русинов, че етимологически той възхожда към субстантивираното в ср. род, мн. ч., латинско прилагателно *oracus* – ‘сенчест’. Причините за това са следните:

1. Въпросното прилагателно е част от поетическата лексика на езика, т. е. спада към твърде висок езиков регистър. Значението му ‘сенчест’ е вторично спрямо изначалното ‘обърнат срещу слънцето’. В този смисъл, вероятността една толкова специфична лексема да стане топоним е почти недопустима.

2. Субстантивирането в ср. род, мн. ч. не води до убедително предположение за подразбиращо се съществително, от което прилагателното да зависи.

3. Твърде малко вероятно е за период от няколко века да не настъпят фонетични промени спрямо изходната латинска форма и тя да се явява като българско местно име в почти същия облик.”

И по-нататък:

“За отправна точка приемаме възприетата етимология на топонима от праславянския корен **арākъ*. Тъй като при етимологизирането си значителна част от индоевропейските лексеми могат да се сведат до едносричен (моно- или биконсонантен) корен [...], бихме могли да предположим, че топонимът се разчленява на корен **ор-* или **ар-* и суфикс **-ākos*. Старобългарският рефлекс на този индоевропейски суфикс **-АКЪ** по принцип не е особено продуктивен, което се отнася и

за латинската наставка *-ācus. [...] Това навежда на идеята, че топонимът, който в говора на местното население звучи като Упъкъ, евентуално произлиза по-скоро от едно първоначално старобългарско ***ОПЪКЪ** < праслав. *ǫpĭkъ или ***ОПЪКЪ** < праслав. *ǫpĭkъ.”

“По-съществен обаче е въпросът за етимологията на корена *ор- или *ар-. [...] Един поглед към „Die Thrakische Sprachreste” на Димитър Дечев обаче ни показва, че в тракийския език коренът *ар-* присъства в хидроними като *Apos/Apion* (приток на Дунав), *Apilas* (река в Пиерия) и също като втора съставка в редица теоними на водни нимфи, окончаващи на *-ала* [...]. Това ни навежда на логичното заключение, че зад името на гр. Опака вероятно се крие стар тракийски топоним от рода на **apika*, **apuka* или **apaka*, семантично свързан с реката, на която е разположено селището. Подобни примери за селище, носещо идентично име с реката, на което е разположено, не са рядкост по нашите (а и не само) земи.”

Становището на двамата автори е добре обосновано и без съмнение е една от най-вероятните етимологии на ойконима. Принципно такава възможност съществува, но тя несъмнено изисква по-нататъшно лингвистично обосноваване. Тук ще прибавя само това, че такъв завършек на имена, като в Опака, на форманта, респ. окончанието ***-ка**, макар и в малък брой случаи, но е засвидетелстван в тракийски имена. Примери за това са:

Воїќа, кастел в Хемимонт (**Detschew, D.** 1976, S. 40)

Васауса, селище в югозападна Дакия (**Detschew, D.** 1976, S. 40)

Вагараса от надпис (**Detschew, D.** 1976, S. 79, s. v. Βουγάρσα, срв. S. 75, s. v. Βορβρεγα)

Вразаса, ЛИ (**Detschew, D.** 1976, S. 84)

Δουνακα, вин. п. (**Дуриданов, И.** 1976, с. 96)

Заслужава да се обърне внимание и върху това, че един също така вероятно субстратен хидроним, РИ Велека, отново е с такъв завършек. Проблемът изисква по-нататъшен анализ.

Близки по своя завършек са и тракийски имена като Γάλυκος, Γαλλαϊκή (**Detschew, D.** 1976, S. 98) и подобни. Те вероятно също се обясняват чрез тракийски суфикс, суфиксът *-икη* [-ikā] (представящи друг вариант на суфикса?), чиято употреба **Вл. Георгиев** (1977, с. 177) илюстрира с примери като *Brend-ice*, Αϊζική, Σερδική < *Serd-ica*. Към тези примери напоследък **И. Дуриданов** (1998, с. 86) включи и примера на Ἀσοῦτικῆ или Αθιοῦτικῆ, название на стратегия (в района на Никополис ад Нестум?), впрочем, прибавяйки още една трако-балтска изоглоса към вече откритите от него.

Тук ще обърна внимание и върху една друга възможност, която би представила името по-скоро като тюрко-алтайско, респ. прабългарско. Няма да се спирам на въпроса, че би било очаквано лексема с такъв произход да се запази тъкмо сред етнографската група капанци, отдавна окачествена като евентуален наследник на прабългари или респ. кумани. Става дума за твърде близкото съответствие, поне във фонетичния облик, между името Опака и СелИ Опаково городище, Опаков (город), регистрирано в Русия през 1480 г. във Вологодско-Пермската летопис – летописно име на селище, разположено на река Угра, близо до Серпейск, съответстващо на село Опаково от Юхновския уезд на Смоленска губерния. Възстановката *Опак на изходната форма на този ойконим се обяснява в литературата чрез чувашкото Апак, срв. староруск. Апак-князь, 1519 г., посланик на кримския хан Мехмед-Гирей; Апак Зиянов, башкир от Енейската волост, село Телдеево, и др. – имена, възхождащи към термин на родство, срв. татарск. диал. **апак** “по-възрастна родственица, по-възрастна сестра, кака” (вж. **Ююкин, М. А.** 2006, с. 250)

Фактът, че един термин на родство е използван при формирането на топоним, не е необичаен. Впрочем, в това отношение бих обърнал внимание на следното: Името на село Горско Абланово, намиращо се близко до Опака, в народноетимологично обяснение от страна на турското население от района (аз лично съм чувал това обяснение от жител на с. Голямо Градище) в рамките на топонимично предание акцентува върху уж присъстващата в него лексема *abla* ‘кака’⁶. Само типологичен ли е този пример, или той говори за присъствие в ономастичната практика на района на наименуването по термини от системата на родство? От друга страна, ако лексемата Опака е тюрко-алтайска по произход, за съвременния турски език от района тя е непрозрачна, не говори нищо, което ще означава, че тя е с доосмански произход.

Аз все пак съм склонен да смятам тракийската хипотеза на Калфина и Илиев за по-резонното обяснение на името. Смятам, че случаят с народноетимологичното осмисляне на компонента Абланово в двусъставното СелИ Горско Абланово от страна на турско-езичното население на района не представлява достатъчно тежка типологична съпоставка спрямо обяснението на Ююкин за СелИ Опаково (городище). Името на това селище действително следва да се обясни като субстратно в руската ойконимия, но трябва да бъде отнесено по-скоро към балтския източноевропейски субстрат. Впрочем, съществувал е още един градец с близко име в средновековна Русия. Това е укрепеното градче Опока на река Шелон, за пръв път споменато през 1346 г. във връзка с похода на литовския владетел Олгерд, и повторно по данни на фискални документи – в края на следващия век, в 1498 г. (вж. повече за него: Михайлова, Е. Р. 1997) Малък градец, но за известно време активен търговски център, той бил един от центровете във веригата новгородски „градчета” по река Шелон. Според мен и в двата случая, и в случая със Смоленското Опаково городище, и в случая с Новгородския Опока, става дума за практически идентични балтски по произход имена, със семантика „[при]речно (селище)”. Картата, поместена в проучването на Михайлова, представя градеца Опока лежаш точно до брега на река Шелон, а в градеца е засвидетелствано и литовско население, уж останало след набезите на литовските владетели.⁷ Българското селище Опака също се намира на брега на малка рекичка, протичаща през него и вливаща се в р. Черни Лом, което го прави и изосема спрямо руските субстратни имена; заради субстратния произход на българското име, и заради субстратния произход на руските примери, смятам, че пред нас е още една трако-балтска изоглоса, „скрита” от включването ѝ в ойконимията съответно на южните и източните славяни. При това двойката имена Опака / Опока са и изоморфеми.

Във връзка с последното следва да се отбележи, че, що се отнася до корена на думата, също трябва да се направят частични уточнения и допълнения. Предполаганата от Калфина и Илиев основа е *ар-. Както установява литовският езиковед В. Мажюлис, глаголите, съответно, първо, индоевропейск. *(Н)ер- / *(Н)ор- ‘тека бързо’, от който се развива балтск. *ар- / *ер- ‘същото значение’, и, второ, индоевропейск. *цер- / *ур- ‘тека бавно’, от който се развива балтск. *u(e)р- ‘същото значение’, били синоними; синоними били и производните им subst. (nomina agentis), балтск. *арі- ‘бързо течение’ и балтск. *урі- ‘бавно течение’, които съществували в едни и същи древнобалтски диалекти, пример за което са пруските *аре ‘река’ и топонимът *Ur (Wurre), и литовските (диал.) uris ‘река’, и хидронимът Apyta (Мажюлис, В. 1998, с. 142). При условие, че ойконимът Опака, както и палеобалканските му паралели, които те посочват, представляват още една от трако-балтските изоглоси, от значение е, че във формата на името на субстратния ойконим Опака се проследява една много характерна специфика на балтските имена от същата основа, която по този начин се оказва типична и за палеобалканските, и за балтските езици. Освен това, примерите за тракийски етимологични паралели на името Опака, приведени от Калфина и Илиев, отразяват още

една подобна почти идентична езикова характеристика и в двете групи индоевропейски езици. Така, в цитираните наблюдения на В. Мажюлис той дава един възможен добре обоснован отговор на въпроса, поставен от **В. Н. Топоров** (1975, с. 97), защо в илирийски и келтски речни названия се откриват дублети с **ар-** и **ур-**. Примерът с ойконима Опака прибавя още един случай към примера на имената, в тракийски език формирани от основата **-ар**. Трансформацията на гласната **а** от основата в **о** е типична фонетична промяна при заемане на балтски по произход имена в (източно)славянските езици (Опаково городище, Опока), и, както се оказва, при заемане на тракийски имена в (южно)славянските езици (Опака). Според мен предложената от Калфина и Илиев етимология заслужава сериозно внимание като значим принос в проучването на субстратната българска ономастика от тракийски произход. Тя заслужава внимание още и защото, освен че двамата автори са предложили според мен вярната насока за етимология, то те са попаднали и върху трако-балтска изоглоса. В изясняването на СелИ Опака като трако-балтска изоглоса се състои предложеният опит за допълнително изясняване на името, вече имащо етимологично обяснение, което приемам изцяло.

И просто за пълнота – един трети източнославянски балтизъм, еднокоренен с горните имена и най-вероятно и с Опака, се открива в названието на реката Опочна в Палкинский район на Псковска област. А. Г. Манаков обяснява този хидроним като произведен от думата „опока” („горная порода осадочного происхождения, но также называли на Псковщине в прошлом известняк в виде плит”), но изяснявайки това обозначение за варовика във връзка с процеса на оформянето му от бавно течаща вода и свързвайки думата „опока” с индоевропейск. основа *ob-/ab-*, „вода” с производни санскритското *arus*, древнопруското *аре* и лето-литовското *ире* със значения „извор, вода” (вж. **Манаков, А. Г.** 2008, с. 92–93).

* * *

В заключение – топонимията и по-общо онимията на Поломието е богата, в това число – богата и на научноизследователски главоблъсканици. Не се съмнявам, че последните ще дадат плодове, когато към тях се насочат по-добре подготвени от мен млади изследвачи.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Формите на името в изворовите известия са, както следва (ползвам се от справката у **Olteanu, S.**, *Categorii de toponime...*, 2.1.46. *Zicideva. Zicidiva*): Proc. 148. 9: Ζικίδεβα; ThSimos 7. 13. 8: Ζικίδίβα; Ps.-Eriphan. 455: Ζεκεδέστων.

² Към времето на конференцията (април 2012 г.) тезата на С. Олтяну за „едонския енклав от Попово” не беше анализирана, респективно критикувана. По-късно тя е подложена на критика от работещия във Франция румънски учен Дан Дана, в статията, която по моя молба беше любезен да предостави за настоящия сборник (**Дан Дана**, „Ономастика на местното население от територията на р. Русенски Лом (античната *Almus*?)”, изложението на параграф IV А; срв. за имената от този „едонски” енклав и **Boteva, D.** 2005, *pass.*, вкл. номера 1, 44, 45 от таблицата, р. 205 sqq.). Това ми спестява усилията за критика на тази теза, неприемлива и според мен, и поради това окончателният текст на моето изложение, с изключение на отделни бележки, не съдържа анализ на тази теза на С. Олтяну.

³ Във всеки случай, разкопките на крепостта при Ковачевец продължават да дават информация за характера ѝ на относително голям център. В критичната си статия,

отговор на тезата на С. Олтяну – когото обвинява, че ако е познавал археологическата ситуация, не би формулирал отъждествяването на крепостта със Зикидева – **В. Динчев** (2013, с. 472 и сл.) описва крепостта като поселищен център без урбанистичните характеристики да бъде епископски център. Но във времето след конференцията от април 2012 г., на която беше представен настоящият текст, разкопките в крепостта под ръководството на Вл. Стойков разкриват неизвестни по-рано сравнително големи терми и представителна административна сграда (вж. информация за част от тези находки в интерактивната публикация: **Ковачевско кале**, 2014, с хубави фотоси).

⁴ Становището за произхода на името Русе от митоним, спадащ към старобългарската митология (вж. **Ненов, Н.**, Русинград и Гюргевград..., pass.), според мен е необосновано. По принцип намирам за допустими и перспективни идеите на автора на това становище, че Русалиите и вероятно и фолклорният образ на Руса мома са свързани в своя далечен генезис с посветителните обреди за подрастващите младежи-воини, но не са налице убедителни данни за превръщането на митоним от този кръг имена в митотопонима Русе. Този проблем заслужава отделно обсъждане.

⁵ Налице са много пруски ойконими с идентичния (?) суфикс *-īt-, в едно непълно илюстриране: Azinītai, *Kirsītai, *Klapatītai, *Minītai, *Pakarītai [pries. *-īt- ir *-ij-], *Parasdītai, *Stenenītai и др. Заемам примерите от **Rogoža, I.** 2008, pass.

⁶ Към времето на конференцията (април 2012 г.) това топонимично предание ми беше известно по устно сведение от Мехмед Мурадов Ислямов, родом от с. Голямо Градище, съобщено ми през 70-те години на миналия век. По-късно практически идентичен вариант на преданието е публикуван от краевед от селото, но по устно сведение от друг информатор, т. е. преданието е добре познато на голям брой жители на селото. Вж. **Молла, Н. С.** 2014, с. 35.

⁷ **В. Л. Васильев** (2007, pass.) пише в това отношение: „В разных частях Новгородской земли намечаются места относительного сгущения и разрежения данного гидронимического слоя, который связан как с крупнейшими реками региона (Ловать, Пола, Полисть, Полометь, возможно, Шелонь, Волхов), так и с маленькими речками и ручьями длиной до десятка километров и озерами площадью несколько гектаров. Более тщательное изучение региональной микрогидронимии и ойконимии открывает все новые вероятные балтизмы, не оставляя никаких сомнений в бывшем присутствии балтов на рассматриваемой территории.” (подч. мое, Ст.Й.)

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, И. 1981 – Иван Атанасов. Мраморна маса от с. Ковачевец, Търговишко. – Археология, 1981, кн. 4, 45–49

Атанасов, И. 1993 – Иван Атанасов. Ковачевското кале според най-новите проучвания (продължение от бр. 48). – Поповски Вестник, бр. 49 (150), год. IV, 10. XII. 1993 г., стр. 4

БЕР, III – Георгиев, В. И.; Бернар, Р.; Илчев, Ст.; Чалъков, М.; Иванов, Й. Н.; Михайлова, Д.; Анастасов, В.; Риков, Г.; Младенова, О.; Дукова, У.; Рачева, М.; Димитрова-Тодорова, Л.; Тодоров, Т. Ат. Български етимологичен речник. Том 3. София: Издателство на БАН, 1986, 800 с.

Васильев, В. Л. 2007 – В. Л. Васильев. Древнебалтийская топонимия в регионе Новгородской земли. – В: Новгородский государственный объединенный музей-заповедник. Новгород и Новгородская земля. История и археология Новгорода. Выпуск

21/2007. Раздел II. Проблеми истории и археологии Новгорода и Новгородской земли < <http://www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/169.htm> >

Велков, В. 1988 – Велизар Велков. ZIKIDEBA < SYKIDABA = дн. Велико Търново? – В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, 76–82

Георгиев, Вл. 1960 – Владимир Георгиев. Българска етимология и ономастика. София, 1960

Георгиев, Вл. 1960 а – Владимир Георгиев. Идентификация и етимология на няколко тракийски речни имена. – Български език, 10, 1960, № 4/5, 511–515

Георгиев, Вл. 1977 – Владимир Георгиев. Траките и техният език. София, 1977

Гочева, Зл. 1988 – Златозара Гочева. Мястото на Абритус и неговата територия в организацията на религиозния живот на провинция Долна Мизия. – Terra antiqua Balcanica. Acta III. Editor voluminis Cyrill Jordanov. Serdicae, MCMLXXXVIII, 188–194

Димитрова-Тодорова, Л. 2006 – Лиляна Димитрова-Тодорова. Местните имена в Поповско. София: Академично издателство “Проф. Марин Дринов”, 2006, 694 с.

Динчев, В. 2013 – Венцислав Динчев. Notitiae episcopatum, Theophylactus Simocatta и S. Olteanu. Zikideva и Долното Подунавие в края на VI – началото на VII в. – В: Известия на Националния археологически институт, XLI, 2013 / Bulletin of the National institute of archaeology, XLI, 2013. In honorem professoris Георги Кузманов. Под редакцията на Венцислав Динчев. София, 2013, 453–493

Дуриданов, И. 1963 – Иван Дуриданов. Южнославянските речни названия и тяхното значение за Славянския топонимичен атлас. – Славянска филология. Том III, Доклади, съобщения и статии по езикознание, 1963

Дуриданов, И. 1976 – Иван Дуриданов. Езикът на траките. София, 1976, 166 с.

Дуриданов, И. 1998 – Иван Дуриданов. Фракийские этимологии. – В: ПОЛУТРОПОН. К 70-летию Владимира Николаевича Топорова. Москва: Издательство ИНДРИК, 1998, 86–89

Дуриданов, И. 2006 – Иван Дуриданов. Староевропейската хидронимия като извор за етногенезиса на балканските народи. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика 8. Материали от национална конференция по ономастика (София, май 2004). В. Търново: Унив. изд. “Св. св. Кирил и Методий”, 2006, 133–145

Йорданов, И. 1994 – Иван Йорданов. Бронзов пръстен-печат (V–VI век) от калето до село Ковачевец. – В: Попово в миналото. Том I. Сборник материали от научна конференция, проведена в град Попово на 10 юни 1993 година. Варна: Издателска къща „Зограф”, 1994

Йорданов, Ст. 2010 – Стефан Йорданов. Из етническата история на древна Тракия. Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 2010, 419 с.

Йорданов, Ст. 2010 а – Стефан Йорданов. Палеобалканското езикознание и проблемите на тракийската етническа история: наблюдения въз основа на един суфикс. – В: Проблеми на балканското и славянското езикознание. Международна научна конференция. 14–15 ноември 2008 г. Велико Търново, 2010, 355–381

Калфина, В., Илиев, Д. 2011 – Вяра Калфина, Димитър Илиев. Топонимът Опака – опит за етимология. – Годишник на Асоциация “Онгъл”. Т. IX. “Епос – език – мит”. София, 2011, 185–188

Ковачев, Р. 2005 – Румен Ковачев. Оше за етническите граници на българската народност според османски регистри от XV–XVI в. – Известия на Катедра Българска история и археология и Катедра Обща история – ЮЗУ “Неофит Рилски”, Благоевград, 2005, кн. 2

Ковачевско кале, 2014 – Археолози разкриват тайните на Ковачевско кале. – Targo Media, 18 ноември 2014 <

<http://www.targo.org/novini/publication?chast=От+региона&&pub=2733> >

Константинова, Ц. 2008 – Цанка Константинова. Топонимията на Казанлъшко. Велико Търново: Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 2008, 939 с.

Мажюлис, В. 1998 – В. Мажюлис. К етимологии балтийских названий ‘реки’. – В: ПОЛУТРОПОН. К 70-летию Владимира Николаевича Топорова. Москва: Издательство ИНДРИК, 1998, 141–143

Манаков, А. Г. 2008 – Манаков, А. Г. Неславянская гидронимия Псковской области. – Вестник Псковского государственного университета. Серия: Естественные и физико-математические науки, Выпуск № 4 / 2008

Младенов, Ст. 1918 – Стефан Младенов. Имената на още десет български реки. – СпБАН, 16, 1918, № 9, 65–104

Михайлова, Е. Р. 1997 – Е. Р. Михайлова. Городок Опока. – В: Памятники Старини: Концепции. Открытия. Версии. Памяти Василия Дмитриевича Белецкого 1919–1997. Том II. Санкт-Петербург – Псков, 1997, 67–71

Молла, Н. С. 2014 – Назиф Салим Молла. Голямо Градище. История (1541–2011). Ономастика. Етнология и фолклор. Велико Търново: Издателство „ИВИС”, 2014

Ненов, Н., Русинград и Гюргевград... – Николай Ненов. Небесните покровители на Русе (Русинград) и Гюргево (Гюргевград) <

http://www.museumruse.com/ruseznanie/imeto_na_ruse.html >

Откупщиков, Ю. В. 1988 – Ю. В. Откупщиков. Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1988

Павлов, Пл. 2009 – Пламен Павлов. За северната граница на Второто българско царство през XIII–XIV в. – Електронно списание LiterNet, 11.06.2009, № 6 (115)

Русинов, Р. 1968 – Русин Русинов. За произхода на селищните имена: *Кречча*. – Знаме на комунизма, № 111, 19.IX.1968 г.

Стефанов, Царевец... – Стефан Стефанов, Царевец. – В: За света. Забележителностите по света < http://zasveta.blogspot.com/2010/12/blog-post_28.html >

Стойков, Вл. 2011 – Владимир Стойков (Попово). Моливдовул на император Юстиниан I (527–565), намерен в „Ковачевско кале“, Поповско. – Acta Musei Varnaensis, VIII-2. Terra antiqua Balcanica et Mediterranea. Varna, 2011, 201–205

Стойков, Вл., Мечкарска, Д. 2006 – Владимир Стойков, Дияна Мечкарска. Късноримската крепост “Ковачевско кале” до гр. Попово, 2006 <

http://www.kovachevsko-kale.hit.bg/aerosnimki_4.html, достъпен – април 2012 >

Тодорова, М. (съст.), 1987 – Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те год. на XIX в.). Увод, съставителство и коментар Мария Н. Тодорова. София: Наука и изкуство, 1987

Топоров, В. Н. 1975 – В. Н. Топоров. Прусский язык. Словарь. А–Д. Москва: Издательство “Наука”, 1975

Топоров В. Н., Трубачев, О. Н. 1962 – В. Н. Топоров, О. Н. Трубачев. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. Москва, 1962

Трубачев, О. Н. 2009 – О. Н. Трубачев. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. Т. 4. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009

Фол, Ал. 1975 – Александър Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. София: Издателство Наука и изкуство, 1975

Цветкова, Б. 1969 – Бистра Цветкова. Паметна битка на народите. Варна, 1969

Цветкова, Б. (съст.), 1975 – Френски пътеписи за Балканите, XV – XVIII в. Съставила и редактирала Бистра А. Цветкова. София: Наука и изкуство, 1975

Ююкин, М. А. 2006 – М. А. Ююкин. Древнерусские летописные ойконимы XIV–XVII вв., образованные от личных имен тюркского происхождения. – Восточноукраинский лингвистический сборник / Східноукраїнський лінгвістичний збірник, 2006, Вип. 10, 247–254

Янакиева, Св. 2009 – Светлана Янакиева. Тракийската хидронимия. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, 2009

Beševliev, V. 1970 – V. Beševliev. Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk “De Aedificiis”. Amsterdam, 1970

Boteva, D. 2005 – Dilyana Boteva. Soldiers and veterans dedicating votive monuments with a representation of the Thracian horseman within the Provinces of Lower Moesia and Thrace. – In: Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der Regionalen Konferenz. Beograd 16–19 Oktober 2003. Beograd, 2005, 199–210

Curta, Fl. 2006 – Florin Curta. Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250. Cambridge & Cambridge University Press, 2006

Detschew, D. 1976 – D. Detschew. Die Thrakischen Sprachreste. 2. Auflage mit Bibliographie 1955–1974, von Ž. Velkova [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. Schriften der Balkankommission, Linguistische Abt. Vol. XIV]. Wien, 1976

Dinčev, V. 1997 – V. Dinčev. Zikideva. An Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans. – Archaeologia Bulgarica, 1997, n. 3, 54–77

Duridanov, I. 1969 – Ivan Duridanov. Thrakisch-baltischen Sprachbeziehungen. Erster Teil. Die thrakisch- und dakisch-baltischen Beziehungen. Sofia, 1969 [Публикувано в: LB/BE, XIII, 2]

Duridanov, I. 1993 – Ivan Duridanov. Noms géographiques d’origine thrace ou dace. – In: Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l’histoire et de la culture thrace. 6. Plovdiv, 10–22 Octobre 1986. Sofia, 1993, 56–58

Fiedler, U. 2008 – Uwe Fiedler. Bulgars in the Lower Danube region. A Survey of the archaeological evidence and of the state of current research. – In: The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Edited by Florin Curta, with the assistance of Roman Kovalev. Volume 2. Leiden – Boston: Brill, 2008, 151–236

IGB, II – G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, vol. II (Inscriptiones inter Danubium et Haemum Repertae). Serdicae, 1958

Jankelaitienė, I. 2007 – Inga Jankelaitienė. Prūsų limnonimų struktūra ir kilmė. [Vilniaus pedagoginis universitetas, Lituanistikos fakultetas. Lietuvių kalbos katedra. Magistro darbas. Darbo vadovė prof. dr. G. Blažienė]. Vilnius, 2007

Kirilov, Ch. 2006 – Ch. Kirilov. Die Stadt des Frühmittelalters in Ost und West. Archäologische Befunde Mitteleuropas im Vergleich zur östlichen Balkanhalbinsel, Bonn, 2006

Krahe, H. 1963 – H. Krahe. Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie. – Akad. der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jg. 1962, № 5, 1963, 285–342

Mažiulis, V. 1996 – Vytautas Mažiulis. Prūsų kalbos etimologijos žodynas, 1-ojo leidimo. T. 3. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996

Olteanu, S. 2007 – Sorin Olteanu. Toponime procopiene. – SCIVA, 2007, 1–2 < <http://soltdm.com/geo/arts/topproc/Toponime%20procopiene%20SCIVA%202007.htm> >

Olteanu, S., Categoriile de toponime... – Sorin Olteanu. Categoriile de toponime în funcție de origine și așezare (referat pentru teza de doctorat) < <http://soltdm.com/geo/arts/categs/categs.htm> >

Paliga, S. 2003 – Sorin Paliga. Influențe romane și preromane în limbile slave de sud. Ediția a II-a. Ediție electronică. București, 2003 < http://egg.mnir.ro/pdf/Paliga_InflRomane.pdf >

Palmaitis, L. 2009 – Letas Palmaitis. Hipoteza skalowska w historii św. Brunona i problem rzeki Alstry. – In: Święty Brunon: Patron lokalny czy symbol jedności Europy i powszechności Kościoła. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2009, 205–212

Palmaitis, L. Misja..., in print – Letas Palmaitis. Misja św. Brunona w świetle zachodniobałtyjskiej (skalowskiej) hipotezy o pochodzeniu etnonimu Ruś. – Pruthenia, t. 5 [In print]

Peteraitis, V. 1992 – Vilius Peteraitis. Mazoji Lietuva ir Tvanksta. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992

Rogoža, I. 2008 – Irena Rogoža. Baltų vardyno tyrimo principai Huberto Gurnovičiaus tekstuose. [Vilniaus pedagoginis universitetas, Lituanistikos fakultetas. Lietuvių kalbos katedra. Magistro darbas. Darbo vadovė prof. dr. G. Blažienė]. Vilnius, 2008

Sarantis, A. 2013 – Alexander Sarantis. Military Encounters and Diplomatic Affairs in the North Balkans during the Reigns of Anastasius and Justinian. – In: Sarantis, Alexander, and Christie, Neil (eds.). War and Warfare in Late Antiquity (2 vol. set): Current perspectives. Inbunden: Brill, 2013, 759–808

Schreiner, P. 1986 – P.Schreiner. Staedte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates. – In: Späetantike und fruehbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Wien, 1986, 25–35

Vanagas, A. 1981 – A. Vanagas. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. Vilnius, 1981